

Kemény Zsigmond és a kapitalizmus szelleme

Az „új gazdasági kritika”¹ megközelítése már a magyar irodalomtudományi műhelyekben sem teljesen ismeretlen, még ha a tudományos helyi értékére – érthető módon – vetül is némi gyanú a doktriner, szélsőségesen mimetikus marxista–leninista olvasatok emléke nyomán. Az új gazdasági-társadalmi szempontú olvasásmód elméleti megalapozására, előnyeinek és buktatóinak számbavételére a 19. századi magyar próza-irodalom kontextusában leginkább Hites Sándor vállalkozott.² Jelen tanulmányommal ehhez a kutatási irányhoz szeretnék egy szerény hozzájárulást tenni, mégpedig egy olyan 19. századi prózaírónk vonatkozásában, akinek a nevét eddig ritkán emlegették hasonló összefüggésben. Tény, hogy Kemény Zsigmond nem hagyott hátra jelentős elméleti műveket a közgazdaságtan területén, mint fiatalkori példaképe, a *Hitel, Világ* és *Stádium* szerzője. Mégis, egyes tanulmányaiban olyan éleslátó megfigyeléseket tesz, szépírói műveiben olyan összetetten ábrázolja kora gazdasági-társadalmi problémáit, hogy talán ő is megérdemel egy lábjegyzetet ezen a téren.

Már Komlós Aladár felfigyelt rá,³ hogy a hírlapíró Kemény – némi anakronizmussal szólva – plagizálta⁴ Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvét 1853–54-es cikksorozataiban. Ami azt jelenti, hogy elméleti téren is kifejezetten fogékony volt a kapitalista polgárosodás és a pauperizmus problémáira. Az alábbi részlet jól szemlélteti, milyen kapitalizmusképet alakíthatott ki magában Kemény – és azt is, hogy az éppen kiépülő kommunista diktatúra mit tartott ebből „elfogadhatónak” (kurzívval szedve azok a részek, amelyek Komlós Aladár 1949-es közléséből kimaradtak):

Az iparforradalom következménye volt: egyfelől a kelmék rendkívüli olcsósága, a kereskedés és ipar felvirágzása, minden védetlen piacnak gyártmányokkal elárasztása, a tőkének és a nemzet-vagyonnak óriási növekedése s a brit királyságnak önző, de fényes világpolitikája, mely földgömbünk minden részére kiterjeszti figyelmét, hogy előkészíthesse hódításait; másfelől pedig következménye volt, a szegény-házak népesítése, a proletárok gyors szaporítása, a kis birtok mennyiségének csökkenése, a vagyon igen nagy mobilizatioja s központosítása, a munkás-osztály élelmének bizonytalansága, a napibérnek külföldi eseményektől függése, az egészségtelen életmód és foglalkozások terjedése, a tömeg demoralizatiojának

¹ A *Helikon: Irodalomtudományi Szemle*, 57(2011), 4-es tematikus számát az „új gazdasági kritikának” szentelték.

² HITES Sándor, *Az irodalom és gazdaság valóságáról és fiktitásáról = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2015, 131–163.

³ KOMLÓS Aladár, *Kemény és Engels*, Irodalomtörténet, 1949, 1. sz., 122–129.

⁴ Vö. FRIEDRICH ENGELS, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Otto Wigand, Leipzig, 1845. [Magyarul: *A munkásosztály helyzete Angliában (1845) = Karl Marx és Friedrich Engels művei, II (1844–1846)*, Bp., Kossuth, 1958, 211–473.]

gyarapodása, a politikai izgatás, a szegényeknek a gazdagok elleni agyarkodása, a családi élet örömeinek s erényeinek csökkenése, s végre egy csoport oly elméletnek kiburjánzása, mely merényeket mindig támaszthat, de az emberiséget a tökéletesedés felé egy lépéssel se vezetheti közelebb, s ingerli a szívet, a nélkül, hogy hasznosságáról vagy létesíthetőségéről a józan ész – meggyőzhető.⁵

Önálló és a hazai viszonyokra alkalmazott nézetét e tárgyban Kemény legközvetlenebbül az *Élet és irodalom* középső részében (6–8. fejezet) fejt ki. A szabadságharc utáni Magyar Királyság két államalkotó rendi tényezőjét, a nagypolgárságot és a falusi (kis- és középbirtokos) nemességet hasonlítja össze a tudományok műveléséhez való hozzájárulásuk („pallérozódás”) terén.⁶ A Bach-korszak kellős közepén persze evidenciának hat, hogy ebben a versenyben – a fejlődési tendenciákat tekintve – a nagypolgárság áll nyerésre.⁷ A vidéki nemesség ugyanakkor elvesztette műveltségének és egyben politikai érvényesülésének az alapját, a helyi közéletben való részvétel lehetőségét, ami korábban leginkább a táblabíróságokon valósult meg. Más kérdés, hogy ez a berendezkedés a lehető legtávolabb állt a kapitalizmustól. Ujfalvy Sándor például így jellemzi (Keczeli István reprezentatív alakján keresztül) a forradalom előtti „táblabírói osztály” gazdálkodó attitűdjét az 1854–55-ben született, nosztalgikus hangvételű emlékiratában:

Gazdászathoz nem fogott, csak folytató az uton, mint elei századok óta vitték legkisebb változás nélkül: a házban is, az udvaron épület, butor, ló, marha és gazdasági eszközök egytől egyig a hajdaniak. [...] Házától ritkán s csak kiváló esetben ment ki. Ilyenkor nem mulasztá el néhány kispénzt vetni zsebébe... koldusnak alamizsnára: egyéb kiadása úgy sem volt. Ismerőihöz vagy rokonaihoz szállt: akik cselédestől s lovastól jó szívvel ellátták. Vendégfogadók helyett akkor csakis korcsmák léteztek: hova csak korhely járt. Nemes úri ember szégyelte betérni. A pénzen... korunk nélkülözhetetlen főkellékén... nem törte esztét. Kevés szüksége lévén, megveté a pénzt, mint haszontalanságot. Sőt mint családi eszközt nem becültes ember... kezére méltatá.⁸

Kemény is érzékelte a szabadságharc utáni gazdasági és politikai mozgástér drasztikus szűkülését a vidéki nemesség köreiben, ugyanakkor – angol példái nyomán – jelentősen túlbecsülte a kapitalizmus terjedésének az ütemét és intenzitását a Magyar Királyság területén. Akárhogy is, a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után* szerzője az '50-es évek elején a meddő nosztalgia helyett inkább a rendi érdek- és értékkülönbségek kiegyenlítésére törekszik, még hozzá – gazdasági nyelven szólva – a komparatív előnyöket figyelembe véve:

⁵ *Pesti Napló*, 1853. február 8., 1174.

⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom = Uó, Élet és irodalom: Tanulmányok*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 123–189, itt: 138.

⁷ „Mert a közép-vámsorompók eltörlése, a kormánynak az idegen államokkal kötött kereskedelmi és postaszervezései, az óriás közlekedési vonalok, a vámrendszer reformjai, néhány reánk nézve eddig bezárt világpiacok megnyílása, s nyugotnak Kelet-Európa felé mindinkább terjedő figyelme, oly eredmények, melyek legközvetlenebbül a Sieyès által úgynevezett *harmadik rendnek* gyümölcsöznek.” Uo. 140.

⁸ UJFALVY Sándor, *Emlékiratai*, s. a. r. Dr. GYALUI Farkas, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1941, 173.

A nagypolgár, ha szakának szenteli idejét, és a falusi nemes, ha gazdaságának áldozza magát – mindkettő már foglalkozásai által bizonyos mértékig politikai talentumot nyer. Csakhogy az első a nemzetek közti és külviszonyokban fejthet ki több tapintatot, a második pedig a belügyek sarkkérdései körül. Az első mozgékonyabb érdekei miatt azon irányra, melyet reformnak nevezünk, lehet fogékonyabbá, a második állandóbb érdekei által óvatosabb, konzerválóbbról szokott lenni. Mindkettő az önzés szempontjából nézendi a viszonyokat, de a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg.⁹

A gazdasági és kulturális folyamatok *kölcsönhatását* vizsgáló eszmefuttatásokat is bevonva az értelmezésbe óhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy Kemény a kortársai többségénél mélyebben értette meg a kapitalizmus működését. Minthogy azonban ezeket a gondolatokat a témához közelebről vagy távolabbról kapcsolódó Kemény-esszék meglehetősen szétszórva tárgyalják, megpróbálom egy koherens narratíva keretében rekonstruálni a szóban forgó érvrendszert. A polgárosodás folyamata Kemény szerint „kitermelt” magából egy olyan társadalmi réteget, amely elég szabadidővel rendelkezik ahhoz, hogy – a saját kedvtelésére – irodalmi műveket olvasson. Az *Élet és irodalom* cikksorozatának 5. része értelmezi az *olvasóközönség* fogalmát, nagyrészt annak a programnak a keretében, amelyet a 19. századik második felében a napilapok tárcarovatai valósítottak meg.¹⁰ Kemény nem határolódik el az irodalom szórakoztató funkciójától, sőt evidenciának tekinti. „Nemcsak nálunk, de a világon mindenütt a *nagy olvasóközönség* alatt azon kört értik, hová a szépirodalom behat, s hová legalább a versek és regények olykor elérkeznek, földérinteni egy unalmas téli estét, élvezhetővé tenni egy esős és munkátlan napot.”¹¹ Ez a szórakoztató funkció ugyanakkor elválaszthatatlan az irodalom gazdasági, polgárosodást segítő, pallérozó és erkölcsnemesítő hivatásától (ami a felvilágosult német polgári gondolkodásban már gyökeret eresztett „Bildung” paradigmáját idézi fel), hiszen a szépirodalomnál „[minden] más elmetermésnek keskenyebb köre van, még akkor is, ha több vásárlója akad; mert, mint tudatik, a szépirodalmi műveket szokták leggyakrabban átkölcsönzeni, s közülök egy példány néha száz kezen is fordul meg.”¹²

A *Szellemi tér* annyiban vezet tovább az érvelésben, hogy egyrészt az irodalmilag képzett *női olvasóközönség* szerepét hangsúlyozza, másrészt különbséget tesz a *vásárló* és az *olvasó* között: az előbbi az irodalmi piac működtetésében (azaz a gazdasági keretfeltételek biztosításában), az utóbbi a szellemi élet vitalitásának fenntartásában játszik fontos szerepet. A 3. rész a következő mondattal zárul: „Mert csak ekként lehet irodalmunk iránt állandó részvétet gerjeszteni és tartani fen, azon körökben, melyekben

⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*, i. m., 147–148.

¹⁰ Részletesebben lásd HANSÁGI Ágnes, *Kemény Zsigmond, a Pesti Napló, az „olvasási vágy” és egy drámai költemény*, *Studia Litteraria*, 53(2014), 3–4. sz., 25–50.

¹¹ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 135. (Kiemelés az eredetiben)

¹² Uo.

eddig inkább honfi pártfogóink, mint buzgó olvasóink vannak.”¹³ Kemény nem ítéli el a szépirodalom szórakoztató funkcióját, hanem egy átfogó gazdaság- és művelődés-történeti program keretébe helyezi. A szépirodalomtól a tudományos könyvkiadáshoz, azon keresztül pedig a „nemzeti művelődés”-hez, azaz a vidéki kis- és középbirtokos nemesség szellemi és gazdasági felzárkóztatásához, a polgárosodáshoz vezet az út, ami lehetővé teszi az innováción alapuló szabad versenyt – a kultúra piacán is. (Mindehhez médiatörténeti síkon persze a Gutenberg-féle nyomdatechnika elterjedése szükséges – Kemény egyébként evidenciaként használja az olvasóközönség kifejezést, mintha a nemzeti műveltséget más módon már nem is lehetne hatékonyan közvetíteni). Ennélfogva a szépirodalmi művek („belletristika”) újonnan megteremtődött piacán fokozatosan beindul az egyes irodalmi műfajok közti versengés, differenciálódás, vagyis a kultúra szabad versenye. A romantikával elsekélyesedő színházi kultúra, valamint a polgárosodással gyökeresen megváltozó olvasási szokások társadalom- és médiatörténeti folyamatai keretezik a *Színművészetünk ügyében* központi téziséét, miszerint a regényolvasás térhódítása jelenti a legnagyobb veszélyt a drámai költészetre nézve: „A megcáfoltatás félelme nélkül lehet állítani, miként egész Európában a dráma-költészet most nincs virágzásban, sőt mindenütt a hanyatlás nyomait mutatja. Több darabot írnak, mint valaha; de igen kevés jót. S mi lehet ily jelenet oka? [...] Hitem szerint: a regények divatbajötte a dráma-költészetre nézve korszakot – mégpedig szerencsétlent – nyitott meg.”¹⁴ Az érvelés szerint a romantikus színpadon polgárjogot nyert hatásvadászat beindította a drámaköltészet minőségbeli hanyatlásának negatív spirálját. Ennek visszahatásaként a kultúra piacán egy nagyarányú eltolódás következik be: „a regény a drámától végképp elvette az olvasóközönséget. [...] a dráma mint olvasmány kiment a divatból. Megbuktatta azt a regény.”¹⁵ A nyereszkeskedő színházi vállalkozók, az őket kiszolgáló igyekvő drámaírók, a hozzájuk kritikátlanul idomuló színészek és a közönség (vagyis a színházipar fenntartói) ezek szerint társattettek a poétikus dráma meggyilkolásában.

Kemény kultúratörténeti narratívája – nem meglepő módon – szorosan illeszkedik a korabeli konzervatív társadalombírálat kontextusába. A Tocqueville-t magyarító Fábrián Gábor írja például *A most fejlődő politikai világ' főbb arczvonásai* című cikkében: „Majd minden szélsőségek összebékülnek és megtompulnak; majd minden feltűnő pontok elenyésznek, hogy helyet adjanak valami közészerűségnek, mi is sem olly magas, sem olly alacsony, sem olly ragyogó, sem olly homályos, mint minőt előbb a világon láttunk.”¹⁶ *A' jelenkor' társas élete* című, németből átvett tanulmány is hasonló következtetésre jut egyrészt a gazdasági élet vonatkozásában (a manufaktúrák közösségi, céhes kereteit kiszorítja az egyéni érdekekre épülő nagyipar), másrészt – ezzel

¹³ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér = Uő, Élet és irodalom*, i. m., 234.

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Színművészetünk ügyében = Uő, Élet és irodalom*, i. m., 284–286.

¹⁵ Uo. 288–289.

¹⁶ *Athenaeum*, 1842. április 14., 705–709, itt: 707.

szoros összefüggésben – a kulturális élet megítélésében: „A' népek' tavasza nem jött még el, 's csak kereset utáni piaczi, utczaí futkozás és nyargalásban melegszi a' soka-ság. Ezen fulasztó vadászat, birtok 's nyereség után, megemészi 's kimeríti az erőket. Ezért mostani multságaink többnyire passivusok. Mindenek fölött dal- és színjátékok, hangversenyt és olvasmányt szeretünk, hol az élvező csak készet hall, készet lát, hol csak elfogad, 's maga nem működik.”¹⁷ Kemenczy Márton *A' polgár* című nagy sikerű tanulmánya szintén az „általános önzésre” vezeti vissza „az anyagi jóllét' hajszolása”-t, „az elkülönködés”-t, „az ész és akarat' egyoldalú kimívelésé”-t „s a phantasia a' belső élet elhanyagolása”-t.¹⁸ Kemény történelemfilozófiai értelemben csatlakozik ehhez a borúlátó, a kapitalista demokráciával és annak kultúrájával szemben kritikus irányzathoz, az ő „vizsgálódásai” azonban az új korviszonyok egyoldalú bírálata helyett a kultúra így létrejött (vagy legalábbis átrendeződött) piacának minél plasztikusabb elemzésére, a valódi műveltség és művészeti ízlés számára kínálkozó *kitörési lehetőségek* számbavételére irányulnak. S éppen ezt találja meg – a „hanyatló” drámairodalom dialektikus háttere előtt – a regényben.

***

Bár Kemény számos szépprózai írásában (az első „beszélyfüzéréktől” a pálya ívét lezáró történelmi nagyregényekig) fel lehet mutatni gazdaságkritikai szempontból releváns részleteket, közelebbről most csak az 1852-ben megjelent *Férj és nő* című kisregényt¹⁹ vizsgáljuk, amelynek prózapoétikája jelentős részben éppen a különböző vagyonosodási stratégiák ironikus szembesítése köré szerveződik. A gazdaságkritikai szempont azonban mind ez idáig kevesebb figyelmet kapott a recepciótörténetben, mint például a jellemek (állítólagos) lélektani következetlensége²⁰ vagy az arisztokrata-polgár viszony, illetve a romantika és biedermeier mentalitástörténeti jellemzőinek a tematizálása a szövegben.²¹ Az újabb szakirodalom alapján világossá vált, hogy a *Férj és nő* társadalmi regényként való olvasásának lehetősége (azaz a teremtett világ társadalmi

¹⁷ *Athenaeum*, 1841. december 9., 1105–1112; december 12., 1121–1125; december 14., 1137–1141; itt: 1141. („Kéri” aláírással).

¹⁸ *Athenaeum*, 1841. november 14., 881–885; november 16., 943–947; itt: 881.

¹⁹ Eredeti megjelenés: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, I-II*, Pest, Szilágyi Sándor, 1852. A főszövegbeli idézeteknél a legújabb kiadásra hivatkozom: KEMÉNY Zsigmond: *Férj és nő: Ködképek a kedély láthatárán*, s. a. r. FENYŐ István, Bp., Unikornis, 1996, (A magyar próza klasszikusai 39.) (Zárójelben az oldal-számok.)

²⁰ Előszőr: *Magyar Hírlap*, 1852. szeptember 24–25., 878–879. (Bulyovszky Gyula). Legárnyaltabb – a műfajelmélet, az egyéni sorsösszefüggések és a tragikum hármasszempontrendszerébe ágyazott – argumentációját lásd BARTA János, *Élő és holt elemek a Férj és nő című regényben* = Uő, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985, 45–101.

²¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemes és polgár, romantika és biedermeier: Férj és nő (1852)* = Uő, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 146–155.

kontextusának és megformáltságának a vizsgálata)²² és lélektani regényként való olvasásának a lehetősége²³ természetesen kiegészítik egymást. Arról viszont alig esik szó, hogy az ipari kapitalizmus gazdasági törvényszerűségei – amelyeknek uralomra jutását Kemény a már említett angol mintaképei alapján ekkoriban a magyar történelmi fejlődésben is elkerülhetetlennek látja – szintén adekvát értelmezési keretrendszerként szolgálhatnak a regény egészére nézve. Érdeemes tehát alaposabban szemügyre venni ezeket a gazdaságkritikai összefüggéseket is.

Az első rész 1. fejezetében olvasható családtörténet révén (amelynek jelentőségéről később még részletesebben szólunk) a narrátor meglehetősen pontos leírást ad főhőse, az arisztokrata Kolostory Albert származásáról, gazdasági háttéréről – egykor nagyhatalmú, de életmódjában időközben a megyei nemesség szintjére süllyedt arisztokrata család sarja²⁴ – és ezzel szoros összefüggésben, főbb személyiségjegyeiről: nosztalgia a dicső múlt iránt, kevélység, hiúság, kényelemszeretet, vallásosság, költői érzület stb. Ami a mi értelmezésünk szempontjából kulcsfontosságú, hogy a fiatalember önmagáról kialakított képe (ha úgy tetszik, hiúsága) és a tényleges társadalmi helyzete között szakadék tátong. Albert „a fiatal háziasszonyoknál óhajtott vendég volt, bár a férjeknél és a leányaikat férjhez adni kívánó anyáknál annál kevésbé” (23). Politikai szereplése ennél fogva az önreprezentáció magasiskolája egy intenzív társadalmi átalakulás kellős közepén (a fikció szerint az 1840-es években, az életrajzi kontextus alapján akár a Bach-korszak tapasztalatait is beépítve).²⁵ E folyamat regénybeli ábrázolása Marxtól („a lét határozza meg a tudatot”) Michel Foucault-ig (*A szavak és a dolgok*) sok baloldali gondolkodónak inspirációt adhatott volna: „Eltűntek a nevek, megmaradtak a dolgok. S egészen más szótárt és új tirádákat kelle tanulni, hogy a parókás évekből örökségül hátrahagyott rögeszmék s gyengeségek e kényes ízlésű korban elfogadhatóvá, kellemessé, sőt divatosá váljanak” (20).

A regény címe is utaló házasságtematika is gazdasági kontextusban jelenik meg először: olyan kényszerpályaként, ahol nincs jó választási lehetőség, ezért jobb lenne elkerülni – csakhogy az ifjonti szenvedély közbeszól. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a köztudottan fennkölt stílusú Kemény nemigen ábrázolta más regényében az erotikus túlfűtöttséget olyan nyíltsággal, mint a *Férj és nő* egyes jeleneteiben. Albert és

²² KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és az egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Férj és nő című regényében*, Studia Litteraria, 2005, 115–143.

²³ BÉNYEI Péter, „mert a szív ellentmondásokból áll: Férfireprezentáció a Férj és nőben = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 300–331.

²⁴ Kolostory András „életének két fő bűne van: egyik, hogy tíz gyermeket hagy hátra; másik, hogy kölcsönzött pénzzel egy kastélyt építtetett, mely minden jószágai becsárának felénél többbe került” (19). Lásd még a Kolostory fivérek lakhatási helyzetét a 2. fejezet második felében (22 skk.)

²⁵ NAGY Miklós jegyzi meg erről: „Halvány rokonszenv az ébredő Itáliával – ennél több politikát nem is bocsát be művébe Kemény, aki az 1846–50 közötti magyar eseményekre még a célzásokkal is fukarkodik [...] Norbert mit sem örökölt a Bachék alatt tért hódító »összbirodalmi« gondolkodású tőkésektől.” Uő, *Kemény Zsigmond*, Bp., Gondolat, 1972, 91–101, itt: 93, 99.

Iduna első találkozásához a Hermina gőzös fedélzetén talán csak a Dora kisasszony iránt érdeklődő Barnabás diák gerjedelmének a leírása fogható). A kérdésnek persze megint csak vannak gazdasági vetületei:

Albert tudta, hogy birtoka adóssággal van terhelve, emlékezik atyja végperceire s azon vonaglasi kínokra, melyek közül a hátrahagyott gyermekre gondolás volt a legszönyűbb; sejté, mennyire nincs egy polgári sorsú, egy munkával és nélkülözésekkel átszótt életpályára lélekereje; de viszont büszkébbnek képzelé magát, mintsem úgynevezett jó parti által – mi a zátonyra jutott urak mentődeszkája – kívánjon a papucskormány révébe úszni, hol a szabad matrónak elázott köntösét a házi rabság cifra bérruhájával cserélhetné föl. Szilárd akarata volt tehát nőtlen maradni. De huszonhat éves korunkban, ha szándékaink a szenvedélyek világára vonatkoznak, mentől szilárdabbak voltak, annál erősebben rendíthetnek meg; mint a földingás több pusztításokat a szirtes hegyláncokon okoz, s nem a sík és puha alapú rónaságon. (23)

Ugyanakkor már a Strahlenheim Adélhoz fűződő kapcsolatában is – amely a későbbi tragikus konstelláció előképe – meghatározó jegy a *színlelés*, illetve annak egy sajátos formája, az önbecsapás. „Ő csupa hiúságból okoskodta ki, hogy Adélba szerelmes; ő képzelődése által tukmálá szívére e szenvedélyt” (27). A gazdasági utalásokkal sűrűn átszótt regényben figyelemre méltó, hogy semmilyen utalást nem találni arra vonatkozóan, hogy ebben a vonzalomban az ábrándos lelkű Albert részéről az anyagi érdek és számítás még bármilyen szerepet játszott volna (amiben talán az „első szerelem” romantikus toposza is közrejátszik). Az ifjú hölgy anyagi viszonyaihoz – Alberttől függetlenül – a narrátor a következő megjegyzést fűzi: „A Strahlenheim-család idegen eredetű volt, s bár a vagyonosok közé nem tartozék, jószágai a birodalom különböző részeiben feküdtek” (26). Annál inkább szerepet játszhatott ez a szempont (különösen a fenti idézet második fele) abban, hogy Albert testvére és eltartója, az ironikusan többször is „szenvedélyes gazda”-ként jellemzett Tamás is közeledik Adél kisasszonyhoz. A prózapoétika ötletes megoldása, hogy Tamás minderről a keselykői levelek látszólag banális (például különleges ajándékok beszerzésére vonatkozó) utóiratain keresztül számol be az öccsének.²⁶

Albert és Tamás kapcsolatának ironiája abban mutatkozik meg, hogy amíg az előbbi rendszerint az eszmények síkján nyilatkozik, és gyakorlatilag semmi hatása nincs a másokra, addig az utóbbi mintegy a röggvalóságot képviseli, és nagyon is meghatározza főhősünk sorsát. A számos releváns szöveghely közül egy szemléletes idézet Albert és Tamás első találkozásáról:

- Sógorasszonyom – szólta Albert a folyosón haladva – elmés, eleven, szellemdús nő.
- És nincsenek gyermekei – válaszolta Tamás, folytatva öccse magasztalását.
- Ez sok örömtől foszthatja meg.

²⁶ A levéltetűk poétikai szerepének részletesebb elemzését lásd: PINTÉR Borbála, *Levél a regényben: A levél mint szövegszervező elem Kemény Zsigmond négy regényében*, Doktori disszertáció, Budapest, 2012, 107–121.

– De gazdasága gyarapszik, míg a másik testvérünk özvegye számunkra is elég fogyasztóval látta el a családot.

Tamás úr inkább gyakorlati, mint kedélyes megjegyzése már az Albert írószobájában történt, hol a szenvedélyes gazda, szokása ellenére, még legalább két órát mulatott.

Búcsúzásakor Albert arca izgatott s testvééréé elégiült volt. Az íróasztalon pedig bankjegyek, vakító szépségű körmöci aranyok és pesti kereskedőházakhoz utalványozott váltók csomaga hevert. (29)

Albert hiába próbál függetlenedni eltartójától, ezek a kísérletek vagy iróniába fuladnak, vagy – a regény fő cselekményét tekintve – tragédiába torkollnak. Az előbbire egy Albert által írt levél „hosszú és égető”-nek szánt utóirata (75 skk.) a legjobb példa, amelyben a hős bejelenti a saját esküvőjét a hangsúlyozottan polgári származású Norbert Elizával, miközben a bátyja jellemét próbálja kifigurázni. A jellemzés vezérfonala – Albert nézőpontjából – a gazdasági okokból „felhígult” arisztokrácia és a vagyonuk révén „felkapaszkodott” alacsonyabb rendek ironikus szembesítése.²⁷ Albert szerint a bátyja a társadalmi lecsúszást, deklasszálódást kivédendő életmódjában már idejekorán a falusi gazdálkodó réteggel azonosult: „Tizenkét év alatt – míg Plutosznak [a gazdagság istene a görögöknél – H. G.] áldoztál – úgy néztél ki, mint a birkabőrrel kereskedő, ki éhhaláltól fél, ha a vidéken métely uralkodik, s nincs bőviben a dög”²⁸ (76). A sorok között olvasva adódik az a következtetés, hogy – Albert szerint – a „kufár” szellemű Tamás nem annyira szerelemből, mint inkább józan és praktikus megfontolásokból venné feleségül Adél kisasszonyt. De ezúttal rossz lóra tesz, mivel – úgymond – szép, erényes és művelt feleségének²⁹ nemcsak a küllem, de még a vagyon szempontjából is magasabb igényei lesznek, mint amit Tamás bátya nyújtani tud. „Pénzed van annyi... mennyit egy nagy bankár maîtresse-ének évenként ad. Ezzel nincs sok mondván” (76). A szép feleség igényeinek kielégítéséért végzett állandó „feszítő munka”, a „henye élet és a fiatalság bűbajos előnyei” miatt örökké vonzó udvarlók ugyanakkor csak tovább fokozzák a „gömbölyeg termetű” (77) és „konok modorú” (uo.) Tamásnak azokat az – Albert szerinti – jellemhibáit, amelyek végső soron éppen a kapitalista polgár korabeli gúnyrajzát adják. Ahogy korábban Tamás írta neki: „Mutasd meg annak a nyárspolgárnak, mi egy magyar mágnás. Szeretnék gyermekkori félelmeimért a bankár úron elégtételt venni” (74).

Ezek után hat csak igazán ironikusan – az ezzel persze önmagát is nevetségessé tevő – Albert bejelentése, miszerint ő éppen egy bankár lányát készül feleségül venni, hangsúlyozottan a bátyja menyegzője napján. Az ehhez fűzött indoklás a „hős-szerelmes” Albert részéről már nem kerüli meg a vagyoni viszonyok kérdését sem,

²⁷ „Az angol arisztokrácia hatalmának alapja, hogy a néppel fölvegyül s családfája a társadalom minden rétegeibe terjeszti gyökereit” (86).

²⁸ Az első kiadásában még a „birkabőrrel kereskedő zsidó” szövegváltozat szerepel (1852-es kiadás 153. oldal). Korábban a narrátor „örmény haszonbérlet”-höz hasonlítja Tamást (1996-os kiadás 27. oldal).

²⁹ Nem kevés irónia van persze abban, ahogy a magát megcsalatra érzett hős az addig idealizált nőt jellemzi: „Adél az Isten angyala, neki elvei vannak... ő nem könnyelmű, nem kacér, nem ledér” (77).

mint az Adél-szerelem esetében: „Nemde, miután a Kolostory család századok óta rettegett a mésalliance-októl, csodálkozni fogsz választásomon? Ne magyarázd, kérlek, csupán pénzérdekekre. Sokszor írtam már neked, mily kellemes Eliza. S én hártalanul szerelmes vagyok belé...” (77–78). Albert tehát a bátyja elé akar ironikusan görbe tükröt tartani, ám – a prózapoétika átfogóbb szintjén – ő maga is kénytelen belenézni abba, felismerve a saját eltorzult gondolkodását. Egy még átfogóbb szinten megjelenő, tragikumba forduló ironia pedig abban mutatkozik meg, hogy Albert ezzel a „mésalliance”-szal csakugyan megismétli azt a mitologizált bukástörténetet, amely a családi legendárium szerint az újfajta társadalmi mobilitást (a felvilágosodás, majd a kapitalizmus szellemét) képviselő „Norbertekből” indul ki.³⁰ (Ez a dupla vagy tripla ironia is mutatja, milyen sokat tanult Kemény Walter Scott-tól és Jósikától, esetleg a francia és német romantikusoktól).

Mielőtt azonban ennek a szellemes prózapoétikai megoldásnak a további részleteire rátérnénk, vizsgáljuk meg alaposabban a kapitalista polgár különböző figurációit Kemény más műveiben is. Ehhez – a közös problémahorizont alapján – az eddig bemutatott korabeli műveken túl érdemes lehet a vizsgálatba bevonni Max Webernek a századfordulón megjelenő híres művét, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét* is. A teoretikus Weber részletesen foglalkozik azzal a jellegzetesen aszketikus – a munkát öncélnak, hivatásnak (Beruf) tekintő – kapitalista polgári felfogással, amely mintha kifejezetten a „tradicionalizmus talajából származó hanyagság leküzdése”-re, vagyis a felhalmozás nélküli önfenntartásnak (ezzel együtt az élet valamiféle spontán élvezetének) a meghaladására irányulna.³¹

Erről rögtön eszünkbe juthat az *Özvegy és leánya*, ahol a Mikes család a tradicionalista típus kiváló illusztrációja lehetne szemben a „kegyes Tarnócziné”-val, aki bizonyos értelemben a protestáns hivatásetika megtestesítője; csak éppen az ő aszkézisében a felhalmozás mellett az irigység és a bosszú is fontos szerepet játszik – méghozzá éppen Mikesék „tradicionalista” életöröme miatt!³² Ahogy Tarnócziné maga kifejti: „Ők [ti. Mikesék] szoktattak féltékenységre, s órákig kellett egykedvűleg ülnöm kacér nőik közt, kik táncoltak, kendőztek, élceket mondtak, és szemtelen danákat énekeltek hárfá és citera mellett. Emlékszem, emlékszem mindenre!”

Weber szerint ez az aszketikus (és ezáltal felhalmozásra ösztönző) hivatásetika a kapitalizmus valódi hajtóereje, amelynek logikus következménye az érzelmek

³⁰ A november 12-i keselykői levélből az is kiderül, hogy Tamás – a fiatalabb Alberttel szemben – még közvetlen módon nyert beavatást ebbe a családi hagyományba idős nagynénjük révén (71. skk.).

³¹ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. Józsa Péter et al., Bp., Cserépfalvi, 1995, 55. Weber szerint tehát a kapitalizmus magában hordja jellegzetes etikai téloszát – pontosabban ebből az etikai téloszból fejlődött ki maga a kapitalizmus. Ez egy racionális, módszeres aszkézisre épülő hivatásetika, amely a „kegyelmi állapot” és a teremtetett lények elvetemültsége közti szakadékot hivatott áthidalni, amit ugyanakkor *nem* szavatolhat semmiféle mágiikus-szent eszköz, sem a gyónást követő feloldozás, sem pedig egyes vallásos cselekedetek sora, hanem csakis a *beigazolás* igazolhatja egy sajátos fajtájú, a „természetes” emberek életstílusától egyértelműen eltérő átváltozásban. Uo. 179–180.

³² KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, s. a. r. GERENCSÉR Zsigmond, Bp., Európa, 2001, 209.

racionalizálása is.³³ Mindez közreműködött abban, hogy felépüljön „a mechanikus-gépi termelési technika és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erőkkkel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát [...], akik ebbe beleszülettek.”³⁴

Bár Kemény értelemszerűen nem ismerhette még Weber elméleti munkáját, különböző szépprózai műveiben ő is hasonlóan rajzolja meg a kapitalista polgár karakterisztikáját. A *Ködképek*ben például – amelynek írásához még a Komlói által idézett, Engels-plágiumnak is beillő cikksorozat előtt kezdett neki – jellegzetes történelmi visszavetítéssel, az aufklärista zsarnok Jenő Eduárd képében ábrázolja az óraműpon-tossággal járó, maga körül mindenhol steril világot teremteni próbáló és mindent a felhalmozásnak alárendelő kapitalista polgár figuráját: „Aztán mindeniknek kötelessége volt évenként gazdagabbá lenni. Kinek vagyona csökkent, ha hibájából történt, szigorúan büntették, de mihelyt szegényedése mostoha körülményekből származott, volt a falu végén egy magtár és a tiszteletes úr felügyelete alatt egy kicsiny bank, melyből igen kedvező feltételek mellett lehetett segélyezést nyerhetni.”³⁵

Az egyszerre példázatos és ironikus cselekmény csúcspontja az a jelenet,³⁶ amelyben a makacs Jenő gróf – kvázi isteni pozícióba helyezvén magát – foghúzással büntetné a saját feleségét egy tiltott gyümölcs (barack) letépéséért, ami nyilvánvalóan a bibliai bűnbeesés-történet ironikus parafrázisa (persze az olvasó tudja, hogy nem ő, hanem a rokon Márton Adolf úrfi volt a „bűnös”).

Hasonlóan emlékezetes – és szintén történelmileg visszavetített – ábrázolása a kapitalista polgárnak *A rajongók* Kassai Istvánja (és sajátos ellenpárja, a felhalmozás prózai racionalitásából az alkímia irracionalitásába menekülő Péchi Simon). Bár Weber rendszerében Kassai első ránézésre a „kalandor kapitalizmus”³⁷ megtestesítője lenne, amennyiben a vagyonát nagyrészt politikailag motivált birtokelkobzás révén szerezte, mindvégig maró ironiával ábrázolt fukarsága elárulja őt. Kassai nemcsak az *eszmék piacaként*³⁸ is jellemezhető közvéleményt tartja majdnem tökéletesen

³³ WEBER, *A protestáns etika...*, i. m., 144 skk.

³⁴ Uo. 224. Plasztikusan ábrázolja ennek az aszketikus etikának a következményeit Weber után Max HORKHEIMER és Theodor W. ADORNO híres műve, *A felvilágosodás dialektikája* is (ford. BAYER József et al., Bp., Atlantisz, 2011), amelynek középpontjában az „ész cselé” gondolat áll. A kicselezni vélt emberi alaptermészet ugyanakkor olyan destruktív magatartásformákban ölt testet, amellyel a racionális polgár végül a saját életfeltételeit ássa alá.

³⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Ködképek a kedély láthatárán*, s. a. r. TAKÁTS József, Bp., Osiris, 2010, 16–17.

³⁶ Uo. XX. fejezet.

³⁷ Weber szerint a „kalandor kapitalizmus” az, „amely a politikai lehetőségek és az irracionális spekuláció szerint igazodott”, szigorúan megkülönböztetve a „valódi” (kifejlett, ideáltipikus) kapitalizmustól, amely az aszketikus protestáns hivatásesszmény talaján jött létre, és amely per definitionem racionálisan, üzemszerűen, illetve modern formájában már kifejezetten gépiesen működik. Kérdés, hogy az üzemszerű birtokelkobzás melyik kategóriába tartozik. WEBER, *A protestáns etika...*, i. m., 68, 224.

³⁸ Ennek a „politikai piacnak” plasztikus ábrázolása a regény monumentális kezdőjelenete, amelyben a feltűzelt tömeg a templomon kívül hallgatja Dajka püspök kiszűrődő szavait, hogy aztán ezekből a nyelvi

kézben, de még szeretett unokaöccse személyes tulajdonságait is tökéletesen beárazza: „– [...] Aki pusztán csak mint jó ember részesül megkülönböztetésben, egy bűn által egész értékét elveszti, s nem számíthat a világ azon kegyelésére, mellyel a hibás gyémánt és drágagyöngy aljas minőségben is bír. Nem csődülnek hozzá az alkuszok, nem ígérnek érte semmit. A nagy szellemű férfiú silány erkölccsel is gyémánt és gyöngy. Az egyenes útról letévedt közepszerűség minden becsét lehullatja magáról.”³⁹ Nem tagadható persze, hogy – amint azt a szakirodalom már többször megállapította – a *Férj és nő* regénypoétikájában a feudális és a polgári társadalom reprezentatív figurái, valamint a polgárosodás különböző alternatívái is szembesítődnek egymással. A Kemény Zsigmond-i prózapoétika ugyanakkor nem veszi eleve adottnak az ábrázolt társadalmi-gazdasági valóságokat (referenciális értelemben), hanem – mint azt a fenti példákban is láthattuk – nagy hangsúlyt fektet ezek szövegen belüli megkonstruálására és dekonstruálására. A gazdasági háttér ugyanúgy összetett és ironikus, mint az ábrázolt lélektani folyamatok.

A *Férj és nő*ben ezért van kitüntetett jelentősége a meglehetősen teatrális, álomszerű betéttörténeteknek – a régi kor és a polgárosodás nemtői (59–61); az ősök (71); a szigorú egyházatyák (209–210) –, amelyek a romantikus *mise en abyme* technikát (a fikción belüli fikciót) jelenítik meg. Az itáliai álomallegória például nemcsak a polgárosodás, illetve a kapitalizmus egy lehetséges kimenetelének bemutatása (jelesül disztópia), hanem annak poétikai jele is egyben, hogy ez a társadalmi-gazdasági berendezkedés maga is egy *kulturális konstrukció*, amelyet egy szépírónak társadalom- és gazdaságtörténeti, vallási, lélektani stb. kérdésfeltevés tárgyává lehet és kell tennie.⁴⁰

Az így megteremtett társadalmi-gazdasági koordináta-rendszerben Kemény kisregényének minden fontosabb szereplője elhelyezhető aszerint, ahogy a polgárosodás (tőkefelhalmozás) általános tendenciájához viszonyul. Albert tulajdonképpen végig a két világ határán egyensúlyoz⁴¹ – bukását talán éppen ez az eldöntetlenség okozza, hiszen arisztokrataként már kicsúszott a lába alól a talaj (elsősorban gazdasági

---

töredékekből a saját félelmeiknek és vágyaiknak megfelelő jelentéseket formáljanak. A jelenet részletes elemzését lásd EISEMANN György, *Írás és beszéd összjátékának poétikája Kemény Zsigmond történelmi regényeiben = A sors kísértései*, i. m., 332–345.

³⁹ KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, s. a. r. STAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 2001 (A magyar próza klasszikusai 89), 145.

⁴⁰ Ahogy azt maga Kemény is írja az *Eszmé a regény és a dráma körül* című tanulmányában: „Mindent vizsgálni s kiismerni, elfeledni önmagunkat, hogy az általánost és jellemzőt egyaránt tudjuk érteni, érzéseinkkel idegen érzésekbe, gondolatainkkal idegen gondolkozásmódba olvadni, a legszembetettebb helyzetek patoszát és komikai oldalát finom tapintattal felfogni, minden élmény közé képzelődésünkkel besimulni, mindennemű viszonyok nyelvét fogékonyan beszélni, a tárgyilagosságra törekedni alanyiségünknek, sőt néha jellemünknek gyengítésével is: ezek ama tulajdonok, melyeket az európai művelt közönségben eddig is kifejtettek, s ezentúl még inkább fognak előmozdítani, a közlekedési eszközöktől kezdve századunknak mindazon irányai, melyek államot államhoz, népeket népekhez közelebb vonnak.” KEMÉNY, *Eszmé a regény és a dráma körül* = Uő, *Élet és irodalom*, i. m., 193.

⁴¹ „Albert elfogadta a reformeszmét, s vágya a népképviselő életbe léptetése volt, de semmi sem boszszanthatá őt inkább, mint a pénzembereknek és a tangyártóknak azon törekvése, mely a szavazati jogot

értelemben!), újdonsült polgárcsaládtagnaként viszont túlságosan kötik arisztokrata „előítéletei” – elsősorban a katolikus vallás (miközben éppen ő erőlteti a válást), de ide sorolhatók például az „erélytelen” polgársággal kapcsolatos előítéletei is⁴² (miközben végül éppen ő bizonyul erélytelennek). Esetében egyébként a protestáns hitre való áttérésnek a válás elősegítése érdekében (amelyhez valószínűleg Jósika válása szolgáltatta a példát) azért is van különös jelentősége, mert ezzel nem csupán egy másik hitrendszerhez, hanem egy másik gazdasági-társadalmi talapzatot is csatlakozna – nevezetesen épp ahhoz, amely Weber szerint a kapitalizmus szellemi táptalaját jelenti. De ebben öngyilkossága végül megakadályozza, ami jelképes szinten mintha azt sugallná, hogy nincs (vagy legalábbis nagyon nem egyszerű) átjárás a két világ között.

Ha Kolostory Tamás a vagyonosodó kapitalista polgárság gúnyrajzát jeleníti meg a műben („A pontosság a legfőbb tulajdon, barátom, Albert! A pontosság” [28]), akkor Norbert Lipót – ezzel szemben – a nagypolgár idealizált típusa lehetne. (Jegyezzük meg, hogy ezek a pozitívumok elsősorban kultúra- és mentalitástörténeti síkon dekodolhatók; nem derül ki például, hogy a néhai könyvvivő milyen gazdasági manőverek útján szerezte roppant vagyonát, és hogy ez milyen hatással volt a környezetre vagy éppen a pauperizációra nézve – vö. a tanulmány elején idézett cikksorozat és az itáliai álomlegóriát). Nem éppen sematikus osztályábrázolásra vall, hogy Norbert úr fokozatosan az eleinte még kölcsönös idegenkedéssel fogadott Albert mentorává, amolyan pótapafigurává válik,⁴³ és ezáltal *mintha* Albert is tovább léphetne eggyel a polgárosodás útján. A bankár após segít az ősi birtok, Lőgyész megváltásában, és ezzel a Kolostoryak arisztokrata önérzetének, valamint pénzügyi helyzetének a helyreállításában. A maga taktikusan háttérből irányító módján segít az ifjú pár lakhatásának megoldásában (a hegyre épült, romantikus nemesi várkastély helyett egy síkvidéki, polgári cottage-dzsál), amellyel ugyanakkor akaratlanul is a Norbert-Kolostory kettős családi őstörténetre játszik rá.⁴⁴ (A hegyre épített város egyébiránt bibliai parafrázis is, vö. Máté evangéliuma 5. fejezet 14. vers).

---

képességhez s vagyonhoz akarta kötni” (21). Az Albert által kipróbált szerepekről és azok kudarcáról lásd KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 121–136.

⁴² „»Midőn a tettek órája ütend«, így végzé egy híres szónoklatát, és »Európa a szabadságharc táborhelyévé válik: kik fognak küzdeni, győzni vagy meghalni egy nagy eszmeért, egy nagy jövődőért? Bizonyosan nem az értelmes és gyakorolt juste-milieu, melynek nincsenek sem előítéletei, sem elvei, nincsenek nagy vétkei, de emelkedett jelleme sincs. Nem azon elménc, ügyes, mívelt népek, kik okvetlenül élni és élvezni akarnak. Nem azon kornyadt s érzéki faj, mely minden eszmét, minden dolgot a hiúság és önzés számításaira vezet vissza, tisztán csak egyéni s anyagi számításokra, magasabb cél s eszményi becsérték nélkül. A restauráció és a júliusi forradalom bebizonyították, hogy a nagypolgárságra s tőkepenzerekre a szabadság ügye nem számíthat.«” (21).

⁴³ BÉNYEI, *»mert a szív ellentmondásokból áll...»*, i. m., 328.

⁴⁴ „S így történt, hogy András úrfi, az öreg báró legifjabb gyermeke, midőn teljes kort ért, és gyámjától az uradalom igazgatását átvette, már lakóhely nélkül volt (...) Neki tehát azon középkori alakú kastélyt kellett a dombra építtetni, melyet fönnebb leírtam.” (19) – vö. 24. lábjegyzet a Kolostoryak elszegényedéséről.

Az is megállapítható, hogy Norbert úr a politikai ellenzéki terén korántsem olyan elkötelezett, mint – látszólag – maga az arisztokrata származású Albert.⁴⁵ Ez teszi érthetővé, hogy Norbert úr „az ellenzéki eszméket a kereskedelmi kérdésekben nem mindig pártolta” (145) – noha magáévá tette például a védővámok ügyét (azaz a magyar ipar fejlesztését), és a magyar nyelvet és szokásokat is megőrizte Itáliában. Szöges ellentétben az *Élet és irodalom* Kemény Zsigmond-i okfejtésével, ahol „a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolitai színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg”⁴⁶

Nem kevés ironia van például abban is, ahogy az indigó és a gyapotszövetek vámtarifája feletti heves vitában Norbert úr meghunyászkodni kényszerül⁴⁷ az ékesszóló Alberttel szemben, aki a narrátor szerint „a gazdasági érdekektől kezdve, melyeket félig ismert, a vámtarifa ügyéig, mi körül sem adatokkal, sem eszmékkel nem bírt [...] nagy sikerrel nyilatkozott” (144). Mintha csak ennek a magatartásnak a parodisztikus leírását olvashatnánk az *Élet és irodalom* 7. fejezetében: „Vannak érett korú férfiak is, kik ekképp okoskodnak: [...] én *brouillirozva* vagyok a mostani korszellemmel, s egymással kölcsönös elégtelenségünk ismeretes. Minek csináljak tehát rossz vért magamnak? Kikerülöm e szellemet, nem tekintek arcára, nem kísérem mozdulatait, nem hallom meg cselekedeteit, nem vizsgálom jellemét, s ha történetesen vele találkoznom, behunyom szememet, mert látni sem akarom.”⁴⁸

Norbert úr az egyedüli a regényben, aki higgadtan és racionálisan közelít a válás kérdéséhez. Ez a fajta józanság éppen fordított eredményre vezethetne, mint nagyapja makacs voltaire-izmusa, amely racionális alapon megkérdőjelezte a Kolostoryak ősiségét (családi ősnarratíváját), és ezzel a bukás útjára vitte a családot. Mindent egybevetve Norbert a korai kapitalizmus derűs, az *haute société* felől nézett oldalát jeleníti meg – de nem olvasható vajon ugyanilyen joggal a Bildungsroman és a polgári színművek örökké nevelni akaró, atyáskodó karakterének paródiájaként is?

Ezt az olvasatot erősíti a regényben, hogy Albert a Norberttel való első találkozása után éppen a polgári színművek világából vett hasonlattal festi le bátyjának a kedélyes, öntudatos bankár figuráját: „Nem vala lényén az a hideg számítás és sivár önzés, melyet képzelődésünk a pénz embereihez szokott kapcsolni. Norbert beillik a derék nagybácsik közé, kik a melodramák- és vígjátékokban főszerepet játszanak” (47). Gyanakodhat az olvasó a közvetlenül az Albert öngyilkosságához vezető

⁴⁵ Amint azt Szegedy-Maszák Mihály találóan kifejti, Norbert Lipót „egykor csak szegény könyvvívó volt [...], de amint sikerült felemelkednie, megállapodott, mintegy kiegyezett a fennálló viszonyokkal, és ettől kezdve az eseménytelen folytonosság vált lételemévé.” SZEGEDY-MASZÁK, *Nemes és polgár...*, i. m., 136.

⁴⁶ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 148.

⁴⁷ „Az öreg úr nagy szemeket meresztett legyőzőjére; de később csibukja és egy findza kávé mellett a világ hiábavalóságairól elmélkedvén meggondolá, hogy a dicsőség legalább családjában maradt, s ha ő nem, veje a mívelt kereskedő és financier...” (145).

⁴⁸ KEMÉNY, *Élet és irodalom*, i. m., 143.

melodramatikus nagyjelenetnél is a Praslin herceg esetéről beszámoló hírlapcikk kapcsán, amely az egyre rövidülő narrátori közlések nélkül akár a színpadra is közvetlenül áttemelhető lenne.⁴⁹ A meglehetősen hosszú és teátrális jelenetből most csak Norbert úr már-már parodisztikus végszavát idézzük: „Kedves, jó gyermekem, hadd öleljelek keblemre! A te nemes szívedet a világ érteni és követni nem fogja. Kiváltságképpen, fényes előjogul nyertelek az égtől, hogy megkülönböztetve legyenek a többi atyák felett. Szelíd áldozat, hadd öleljelek keblemre” (218).

Most térhetünk rá Albert tragédiába torkolló házasságára, amely sokrétű poétikai összefüggésbe állítható a fenti szempontokkal is. Az eddigiek alapján könnyen belátható, hogy a fiatalember Norbert Elizával kötött házassága a súlyos önbecsapás jegyében jött létre – nem függetlenül a szintén említett pénzügyi vonatkozásoktól. Emiatt erősen kérdéses, hogy létrejött-e ez a házasság egyáltalán. Ennek megítélésére természetesen nincsenek objektív kritériumaink. A műben mindenesetre katolikus házasságról van szó, és a katolikus kánonjog ismeri a teljes és a részleges színlelés fogalmát is, a házasságkötést mindkét esetben érvénytelennek tekintve (amennyiben ez az egyházi hatóság előtt bizonyításra kerül).⁵⁰ Tovább bonyolítja a kérdést, hogy bár Norbert Eliz és Kolostory Albert házasságánál a külső formákat tekintve minden szabályszerűen történt (beleértve a „saját akaratából” kitételt is),⁵¹ ám a performatív beszédaktus *intenciói*t tekintve Albert részéről épp a J. L. Austin által említett hipoplütoszi eset valósul meg: „»Csak nyelvem esküdött, eszem nem volt vele«, vagyis nyelvem megesküdött, de szívem (vagy eszem, vagy valami más a színfalak mögött) nem.”⁵² A regényben szereplő lánykérési jelenet⁵³ maga is ilyen „színfalak mögötti” nézőpontból kerül ábrázolásra, azaz mimetikus leírás helyett inkább performatív

⁴⁹ Vö. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 169–225. (A *Kemény-regények drámaiságának és tragikumának néhány lehetséges kérdése kritikatörténeti kontextusban* c. fejezet).

⁵⁰ Vö. GÁBOR Elemér, *A házasság színlelése*, Doktori disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Hittudományi Kar, 2011. Ez az egyik központi példája Austin performativitáselméletének is, amely így elméleti fogódzót biztosít a regényben körüljárt problémához is.

⁵¹ E tekintetben tehát nem tehetünk olyan kifogást Eliz és Albert házassága ellen, mint amilyen Mikszáth közel fél évszázaddal később született irányzatos regényének, a *Különös házasságnak* jogi konfliktusát képezi, tudniillik, hogy az egyházjogi feltételek teljesítése megtévesztés, zsarolás és kínvallatásra emlékeztető körülmények között ment volna végbe.

⁵² JOHN L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990, 35–36.

⁵³ „E percben Eliza a terembe lép, könnyen, ragyogó arccal, sietve, mintha valami kérése vagy titkolatlan öröme volna; de midőn Kolostoryt, kinek ittlétét nem gyanítja, meglátja, vonalai némi zavart mutatnak, és arcszíne sápatagabbá lesz. Az ifjú éles szemei észrevehetik e változást, s mielőtt az apa, kit leánya megjelenése nyugtalanít, szóhoz juthatna, Albert már Eliz előtt van hódító arckifejezésével a szerelemnek és aggodalomnak. – Eliz – mondá csengő hangon s lángoló hévvel –, Elizem! Én atyjától e percben kértem meg az ön kezét... Válasza tagadó volt... legalább önérzetemmel annak kell vennem. Kolostorynak szikrázó, égető szemeire egy könnycsepp vonult; de ez és egész fölindulása nem gátlá, hogy feszült figyelemmel ne kísérhesse a hatást, melyet meglepő nyilatkozata előidéz” (84).

körülírásként értelmezhető⁵⁴ – hiszen a narrátor és ezen keresztül az olvasó is végig tudatában van annak, hogy Albert *színjátékot* játszik. A regény fő cselekményszála tehát nyilvánvalóan a performativitás poétikájának többszörösen reflektált értelmezési terében helyezhető el.

Mindez a mi szempontunkból is különös jelentőséggel bír. A regénypoétika ugyanis folyamatosan felhívja a figyelmet a központinak tűnő problematikák, így például az arisztokrata-polgár ellentét és – ezzel szoros összefüggésben – a házasságtematika konstruált, erőteljesen stilizált, gyakran már-már parodisztikus voltára. Ezzel viszont a háttérnek tűnő gazdasági-társadalmi problémák „kemény” tényei rögtön előtérbe kerülnek, és folyamatosan szembesítődnek az úgynevezett „finom” lélektani fejleményekkel. Ez azt eredményezi, hogy az utóbbiak nem ritkán csak az előbbieket elfedő poétikai reprezentációknak, kulturális áttételeknek vagy pusztá stílusbravúroknak tűnnek fel. Mintha végig két „színpad” lenne a regényben: egy gazdasági-társadalmi kényszerekből, megélhetési és vagyonosodási stratégiákból ácsolt, valamint egy klasszikus értelemben vett „irodalmi” színpad szerelmi játszmákkal, magánéleti drámákkal és nem kevés ripacszkodással. (A kettő együtt pedig maga a nagy *Emberi színjáték*). Ugyanakkor az említett gazdasági-társadalmi értelemben vett „színpadot” sem lehet valamiféle monolit ácsolmányoknak tekinteni, amelyen egyszólamú színdarab zajlana.⁵⁵ Ahogy a mű címének alapjául szolgáló házasságtematika is már eleve idézőjelben értendő (lásd a fenti okfejtésünket), úgy a különböző gazdaságkritikai megállapításokat is nagyon óvatosan kell kezelnünk: nem tételmondatok, hanem egymással ironikusan szembesített álláspontok alkotják a *Férj és nő* gazdaságkritikai szempontból releváns poétikai szövetét.⁵⁶

A *Férj és nő* címe által is indokolt lenne a női szereplők részletesebb jellemzése, erre azonban a jelen tanulmányban nincs lehetőségünk. Általános megállapítás, hogy az ő helyüket a regényben – a korabeli felfogás szerint – egyrészt a férfiak oldalán, másrészt a vagyoni, társadalmi háttér, a műveltség és a szerelmi élet koordináta-rendszerében érdemes kijelölnünk. Bár Strahlenheim Adélról tudunk talán a legkevesebbet, családi háttere és az esküvőn tanúsított emancipált viselkedése alapján feltételezhetjük, hogy jó parti lehetett volna Albert számára, ha a férfi nem érti félre a jelzéseit.

⁵⁴ Vö. FOGARASI György, *Lámpaláz: Terrorizmus, partizánharc, teatralitás = Performatív fordulatok*, szerk. ANTAL Éva, KICSÁK Lóránt, SZÉPLAKY Gerda, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2015, 173–198, itt: 176–177.

⁵⁵ Erre a mű recepciótörténetében már többen felhívták a figyelmet. Szegedy-Maszák Mihály szerint a polgárosodás tétjeiről is szól a *Férj és nő* – arról, hogy vajon „létrehozható-e a polgári társadalom anélkül, hogy mindaz nyomtalanul eltűnnék, ami nemzeti hagyomány volt”. SZEGEDY-MASZÁK, *Nemes és polgár...*, i. m., 129 skk. Vö. KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 117–121.

⁵⁶ Arra egyébként, hogy Kemény mennyire tudatosan alkalmazza ezt a gazdasági-társadalmi és lélektani motívumokat folyamatosan szembesítő prózapoétikát, más regényeiben is bőven találunk példát. A *Ködképek* 2. fejezetének végén Jenő Eduárd például épp a földek tagosításáról folytatott tárgyalás alatt lobbant szerelemre Stephánia iránt. Az, hogy a hirtelen támadt szenvedély és a remélt házasságból fakadó gazdasági kilátások – ti. hogy Jenő gróf ezen keresztül mégiscsak elérheti a földek tagosítását – között van-e valamilyen lélektani összefüggés, ezúttal implicit marad – Kemény Zsigmondnál aligha lehetetlen egy ilyen jelentőségű „üres hely” a szövegben. KEMÉNY, *Ködképek*, i. m., 36–37.

Norbert Eliz nála biztosabb gazdasági talajon áll, ezért van meg a lehetősége, hogy szerelmi házasságot kössön – csak éppen a megfelelő választáshoz nincs elég ember- és világismerete.⁵⁷ Nővére, Poliodora szintén biztos anyagi háttérrel rendelkezik, és nagyobb tapasztalattal is bír, ő azonban a kora és kevésbé vonzó külseje miatt nem jön számításba Albertnél (ezért áll bosszút a Praslin-gyilkosságról szóló hírlapi tudósítás felolvasásával). Iduna a legemancipáltabb női szereplő a regényben, akinek a rendi státusza megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor az ő életnarratívája is törést szenved a nő társadalmi helyzetét, feladatait kijelölő – férfiszempontú – kötelességnarratíván.⁵⁸ A női szereplők mellett említhetjük még – mások mellett – a „vén gúnyos” Szenderyt (221) és a „szépreményű hivatalnok” Terényit (90): az örök cinikusokat, akik jól reprezentálják a rideg, számító, mindent és mindenkit eszköznek tekintő kapitalista logika kíméletlenségét – annak eredeti valláserkölcs tartalma nélkül (vö. Max Weber).

A gazdaságkritikai olvasat jelentőségét mélyíti tovább az a jelenet is, amelyben Norbert úr egy romkastély mellett találkozik a szokott negédességéből kivetközni látzó Iduna grófnővel, hogy – úgy mond – a csőd szélére jutott házasság kármentéséről tárgyaljon vele. Miután a felek megegyeznek arról, hogy a büszke Iduna felvállalja Alberthez fűződő nem éppen kényelmes viszonyát a törvény színe előtt is azért, hogy ezzel a törvényes válást elősegítse, a büszke bankár úgy hagyja el a helyszínt, „mint midőn kereskedő-legény korában sok tartozást inkasszált” (188). Ez a sokrétű utalás a pénzbehajtásról a legegyszerűbben talán úgy dekódolható, hogy Norbert úr már sok pénzt fektetett Albert és Eliz házasságába. Emellett szimbolikusan újra felidézi a ket-tős családi őstörténetet a voltaire-iánus Norbert nagypapa és a családfájára oly büszke Kolostory nagypapa párharcáról – csak éppen itt a dús szellem helyett immár a dús pénztárcára kerül a hangsúly, ami akár a polgárosodás két szakaszaként is értelmezhető.

Ebből a szempontból azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az Idunához kötődő egyik legfontosabb jelkép a regényben a *lyukas pénz*. A hajdani félrelépését a bécsi diplomata Viktorral rideg katonaférje azzal torolta meg, hogy a rimaság jelével ékített nyaklánc viselésére kötelezte, amelyet a büszke asszony a férj halála után már dacból is viselt. Ehhez a motívumhoz kapcsolódik a regény utolsó fejezete is, ahol az Albert gyermekével várandós Idunát a saját rokonai – tartozásaik fejében – gyakorlatilag eladják – nem másnak, mint a felkapaszkodó, elvtelen polgárság jeles képviselőjének: Terényinek. A kapitalizmus logikájának gőzhengere itt – ahogy Albert itáliai álmaiban és Max Weber leírásaiban – már mindent maga alá temet, ami *látszólag* nem illeszkedett a pénzvilág szigorú törvényei közé (családi kapcsolatok, szerelem, sőt: férfibecsület).

Az, hogy a regény nem ér véget Albert poétikailag jól megkonstruált öngyilkosságával, önmagában is sokatmondó. Ebből látszik, hogy a regény gazdasági „színpada”

⁵⁷ Norbert Lipót mondja ki a felismerést: „...meg valék győződve, hogy egy arisztokratikus születésű ifjú boldogíthatja ugyan a polgárleányt, de egy arisztokratikus érzületű igen ritkán; és az sohasem, ki még emellett éveket töltött a szalonvilágban, magas rangú nőkkel viszonyai voltak és élénk képzelődéssel bír. Albert pedig ezen osztályba tartozék” (172).

⁵⁸ Vö. KUNKLI, *A közösségi narratívák...*, i. m., 137–140.

prózapoétikailag legalább olyan jelentős, mint a látványosabb – színpadiasabb – cselekménysor a balul sikerült házasság körül. Összehasonlításképpen vizsgáljuk meg más Kemény-regények zárlatát is.

A *Ködképek*ben a korábbi rögeszméitől megcsömörlött Jenő Eduárd egy pompás lakoma keretében teátrálisan elégeti az összes adósa kötelezvényeit, így óhajtván pontot tenni sok szenvedést okozó múltjára. Ez azonban semmiképpen sem általános, hanem csak szubjektív-egyedi kilépést jelent az ebben a regényben is igen hangsúlyos társadalmi-gazdasági koordináta-rendszerből. Hiszen például Villemont Florestán volt felesége, Cecil kezét ugyanúgy egy – az elbeszélő Várhelyi által – nyárspolgárként jellemzett figura, a tanácsos nyeri el, mint Idunáét Terényi. Másrészt az elbeszélő Várhelyi nyilvánvalóan maga is képtelen az új kapitalista világrend törvényszerűségeinek a megtörésére, így nem marad más számára, mint a keserű cinizmus.

A *rajongók* apokaliptikus regénypoétikájában⁵⁹ a szombatos szekta, illetve a körülötte kirobbant konfliktus pusztá eszköz Kassai István rideg kalkulációjában. (Kassai egész vagyona a „*jus ligatum*”-ra, azaz a politikailag motivált birtokelkobzásokra épül.) Unokaöccse, Kassai Elemér halála csak a *collateral damage* ebben a nagyszabású politikai-gazdasági játszmban, ami a tragikum modernebb felfogásához vezet.⁶⁰ A regény iróniája, hogy végül maga Kassai István is csak egy feláldozható sakfigurának bizonyul a látszólag mindent a kezében tartó Rákóczi fejedelem tábláján, akinek jó uralkodóként minden erőfeszítése a társadalmi, gazdasági és politikai „súlyegyen” fenntartására irányul – mi ez, ha nem a hiperracionális polgári gondolkodás egy újabb történelmileg visszavetített allegóriája?

Kemény polgáralakjai közül talán csak a *Zord idő* Turgovics Miklósa az, aki radikálisan megtapasztalja egy, a kapitalista gazdasági koordináta-rendszeren kívüli, ám nem kevésbé elementáris erejű történelmi erőter működését. Emlékezetes, hogy éppen a budai bíró az, aki egy szörnyű mézszárlás után az általa felügyelt várba vezeti a törököt – személyisége meghasonlásával és kedélye elborulásával fizetve ezért –, majd nagyon gyorsan megtörténik Buda és persze az egész Hódoltság korábbi jogrendjének lecserélése (szimbolikus momentum a Boldogasszony német templomának iszlamosítása). Ha a *Zord idő*nek van jelentősége egy gazdaságkritikai olvasat számára, az talán éppen annak belátása, hogy a mai domináns euroatlanti narratíva szerint feltartóztathatatlanak tűnő kapitalista polgárosodás (ennek a gondolatnak a legismertebb ideológusa Francis Fukuyama) a magyar történelmi tapasztalatok tükrében korántsem olyan univerzális, mint amilyennek hirdeti magát – sokkal inkább egy szerencsés történelmi és földrajzi, avagy geopolitikai konstelláció függvénye.

⁵⁹ HITES Sándor, *Apokalipszis és történetiség: a végidők nyelve* A *rajongókban* = *A sors kísértései*, i. m., 380–396.

⁶⁰ A tragikus pusztulás elbeszélése ilyenkor „nem törli el, legfeljebb – pillanatokra, az ideiglenes vak-ság totális állapotában – beláthatatlanná teszi az időiség mindent újraszemantizáló távlatát.” EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 141.